

UOT 159.9.

*Gülnarə Həmzəbəyovna Əlixanovna
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
baş müəllimi*

YENİYETMƏLƏRİN TEMPERAMENT TİPİNDƏ YAŞ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ FƏRDİ ÜSLUBUN NƏZƏRƏ ALINMASI

*Гюльнара Гамзабековна Алиханова
старший преподаватель
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет*

ВОЗРАСТНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПОДРОСТКОВ ПО ТИПУ ТЕМПЕРАМЕНТА И С УЧЕТОМ ИНДИВИДУАЛЬНОГО СТИЛЯ

*Gulnara Alikhanova Kamzabekuly
Senior lecturer of
Azerbaijan State Pedagogical University*

AGE CHARACTERISTICS OF TEENS IN TEMPERAMENT TYPE AND TAKING INTO ACCOUNT THE INDIVIDUAL STYLE

Xülasə. Məqalədə yeniyyətlərin temperament tipində onların yaş xüsusiyyətlərinin əsas təzahürlərinin müəyyənləşdirilməsi, müasir psixologiyanın elmi-nəzəri tələbləri səviyyəsində həmin problemin həlli yolları açıqlanır. Bundan başqa, yeniyyətlərin temperament tipində yaş xüsusiyyətlərinin əsas təzahürlərini bəyürnməklə yanaşı, həm də bəzən nəzərə alınmayan və hər bir şagirdin temperament tipi ilə əlaqədar olan fərdi üslub ifadəsi də müəyyənləşdirilir.

Açar sözlər: *temperament, yaş xüsusiyyətləri, fərdi üslub, davamlı xüsusiyyətlər, qarşılıqlı münasibətlər, özünə inam*

Резюме. В статье описывается, как определяются основные проявления у подростков, их возрастные характеристики по типу темперамента и решение этих проблем на уровне научных и теоретических требований современной психологии. Кроме того, определяются основные характеристики возрастных характеристик подростков по типу темперамента у каждого ученика, а также отдельные выражения стиля, которые иногда игнорируются.

Ключевые слова: *темперамент, возрастные характеристики, индивидуальный стиль, непрерывность, взаимоотношения, чувство собственного достоинства*

Summary. The article describes the ways in which adolescents determine the basic manifestations of their age characteristics in the temperament type, and the solution of these problems at the level of scientific and theoretical requirements of modern psychology. In addition, the basic characteristics of the age characteristics of adolescents, as well as the individual style expressions, which are sometimes ignored, and each student's temperament type is defined.

Key words: *temperament, age characteristics, individual style, continuous features, mutual relationships, self-esteem*

Psixologiyada insanların fərdi fərqləri "temperament", "xarakter", "qabiliyyət", "şəxsiyyət" kimi anlayışlarla ifadə olunur. Temperament sözünün latincadan tərcüməsi "hisslərin lazımı qarşılıqlı nisbəti" deməkdir.

Lap kiçik uşaqlar və hətta yeni doğulmuş körpələr də bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirlər. İlk olaraq, bu, özünü fiziki əlamətlərdə büruzə verir: saçın və gözün rəngi, bədən quruluşu, üz cizgiləri və s. Onlar ali sinir

sisteminin fəaliyyətinə görə də fərqlənirlər: bəzi müvazınalı, digəri daha fəal və s. Lakin ali sinir sisteminin mexanizmləri onun psixi xüsusiyyətlərinə cavab verən və irsi olaraq fəaliyyətin müxtəlif növlərində müəyyənlaşan birləşmədən ibarətdir.

Yeniyyətlərdə temperament xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə aid aparılan tədqiqatlarla sosial – davranış münasibətli sistemi problemi E. Kreymer, U. Şeldon, S. Stivers, İ. Pavlov, A.V. Petrovski, B. Teplov, Ə.Y. Seyidov, Ə.S. Bayramov, F.Ə. İbrahimbəyov, Ə.Ə. Əlizadə, M.Ə. Həmzəyev, R.İ. Əliyev və b. araşdırdıqları sahələrdəndir.

Temperament haqqında geniş yayılmış, bütün dünya miqyasında qəbul edilən üçüncü nəzəriyyə sinir sistemi nəzəriyyəsidir. Akad. İ.P. Pavlovun irəli sürdüyü bu nəzəriyyə ali sinir fəaliyyəti (ASF) sahəsində əsas köşklərdən biri olmuşdur. İ.P. Pavlov bu yolla temperamentin fizioloji əsasları haqqında təlim yarada bilmiş və belə bir qənaətə gəlmişdir ki, temperamentin tipləri sinir sisteminin tiplərinə əsasən formalaşır, yəni, sinir sistemi tipləri temperament tiplərinin fizioloji əsasını təşkil edir. Sinir sisteminin bu tipləri anadangəlmə xarakter daşıyır. Ona görə də İ.P. Pavlov bu tipləri genotip adlandırmışdır (1,447).

Bu xarakterik xüsusiyyətlərinə görə dörd temperament tipi qeyd edilir: sanqvinik, xolerik, melankolik və fleqmatik. Qeyd etmək lazımdır ki, temperament üçün "yaxşı" və ya "pis" anlayışı qəbul edilməzdir. Bütün temperament tipləri eyni dərəcədə əhəmiyyətlidir. Birinci, onların hamısı təkamül prosesində qorunublar. İkincisi, temperament tipin hər biri özünün, onun mənfəət cəhətlərini kompensasiya edən fərdi xüsusiyyətlərinə malikdir, digər tiplərdə bu xüsusiyyətlər yoxdur.

Temperament tipində yaş xüsusiyyətləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əsas əlamətlərdən olan ümumi aktivlik, hərəkət fəallıq və emosional müxtəlif yaş dövrlərində, məktəbəqədər, kiçik məktəbli, yeniyetməlik, gənclik, eləcə də sonrakı yaş dövrlərində özünəməxsus xüsusiyyətlərlə meydana çıxır. Uşağın aktivliyi ilə yeniyyətlərinin aktivliyi, uşağın emosionallığı ilə yeniyyətlərinin emosionallığı bir-birindən çox fərqlənir. Şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərini nəzərə

almadan temperament tipi üçün səciyyəvi olan xassələri düzgün təhlil etmək olmaz (2, 102).

Uşaqlar arasında eyni bir temperament daxilində fərdi fərqlər də mövcuddur. Xolerik temperament tipli uşaqlar çox fəaldırlar, işdə ardicil deyillər, kütləvi oyunları və yarışları ilə qarşıqlıq münasibətdə olmağı xoşlayırlar, tez inciyir və tez qəzəblənirlər. Bu hal davamlı olur və uzun müddət çəkə bilər. Səs – küylü, davakar, tez qərar verən və kinidirlər.

Sanqvinik temperament tipli uşaqlar maraqlandıqları işlərlə məşğul olduqları zaman məhsuldardırlar. İş düzüm və çoxlu say tələb edərsə və monoton dursa, həmin işə marağı itirir, sakit və dərindən olurlar. Emosiyalar tez yandırdığı kimi, tez də keçir. İti ağıla malikdirlər, yenini tez qavrayırlar, diqqətini asan və cold mərkəzlərdə bilir, diqqəti hər şeyə şəraitinə tez uyğunlaşır. Sanqvinik uşaqlar çox maraqlı və çətinliklərin onların çoxlu arzuları vardır, bir neçə işə birdən girişirlər, başladıkları işi sonadək aparmırlar. Tez incisələr də, tez də unudurlar, kinli deyillər. Göz yaşlarını asanlıqla gülməməklə əvəz edə bilərlər.

Fleqmatik temperament tipli uşaqlar xarici görünüşü zəif ifadə olunurlar. Onlarda psixi proseslər kifayət qədər yavaş, niq tempi aşağı həddə təzahür edir. Sakit, müvazınalı, astagol, tələməyən, inadkar və dözümlüdürlər. Maraqları davamlı və uzun müddətdir. Fleqmatik uşaqlar sakit, mədəni, az ünsiyətli və introvert-dirlər, emosional oyanıqları zəifdir, reaksiya sürəti yavaşdır.

Melankolik temperament tipli uşaqlar davamlı, uzun müddətli əhval-ruhiyyəvi malikdirlər, öz hisslərini zəif ifadə edirlər (bəzən "partlayışlar" baş verir). Hər şeyi şifirtməyə meyillidirlər, dünyanı boz rəngdə görürlər, tez depressiyaya düşürlər, astagoldırlar, tez yorulurlar. Bu uşaqlar özlərini sakit aparırlar, utancağıdır, ünsiyətdən qaçırırlar. Tez inciyirlər və inciklikləri uzun müddət keçirir. Küsüyüdürlər və əhəmiyyət-siz xarici müdaxilələrə görə böyük narahatlıqlar keçirməyə meyillidirlər (3, s. 76 – 85).

Aparılmış tədqiqatlarla görə, şagirdlərdən biri cisim və hadisələri tez, başqası isə gec qavrayır: biri diqqətini bir cisimdən digərinə asanlıqla keçirdiyi halda, başqası çətinliklə keçirir, biri tez fikirləşir, başqası isə gec fikirləşir. Psixi cəhətdən sağlam uşaqlarda intellektin dinamik

xüsusiyyətləri, o cümlədən psixi proseslərin – diqqət, qavrayış, hafizə, təfəkkür və s. sürəti onların keyfiyyətinə xarakterizə etmir. Deməli, insanın aqli imkanları onların temperamenti ilə xarakterizə olunmur.

Təlim prosesində şagirdlərdə özünəməxsus fərdi üslub formalaşdıqca, onlar daha yaxşı oxuyur, ev tapşırıqlarını vaxtında və səliqə ilə yerinə yetirirlər. Fərdi üslub birdən-birə yaranmır. Kiçik yaşdan fərdi üslubun formalaşmasında təlim və tərbiyə mühüm rol oynayır. Şəxsiyyətin davranış xüsusiyyətləri yalnız davranış tarixində və hərəkətlərdə deyil, aqli fəaliyyətdə, məqsəd, maraq və ünsiyət sahəsində də özünü göstərir.

Bu sahədə aparılmış eksperimentlər sübut edir ki, faktiki olaraq bir sinifdə tamamilə eyni kişid tapmaq mümkün deyil. Onun yalnız biliklərin mənimsənilməsində müxtəlif hazırlıq səviyyəsinə görə deyil, daha dayanıqlı fərdi xüsusiyyətlərinə görə də fərqlənirlər. Bu fərdi xüsusiyyətlərlə dərs prosesinin təşkilinə öz tələblərini irəli sürürlər (4, 153-159).

Müşahidələr göstərir ki, müəllimlərin çoxu təcrübələrinə əsasən şagirdin temperamenti tipinə cavab verən tempdə sual verməyə uyğunlaşmışdır. Tədris fəaliyyətinin uğurları yalnız temperamenti tipinə və tədrisin metodikasına asılı deyil. Təlim və tərbiyə temperamenti dəyişməməlidir, əksinə, bu və ya digər temperamenti tipinin mənfəət cəhətlərini üzə çıxararaq, onun müsbət tərəflərini inkişaf etdirmək və ya şəxsiyyətin mövcud temperamenti cizgilərinin üzərində yaratmaq məqsədi qoyulmalıdır. Hər şagirdin temperamenti tipini bilən müəllim hər bir şagirdinin fəaliyyətini elə təşkil etməlidir ki, davranışda və tədrisdə şagirdə mane olan mənfəət temperamenti tipinin xüsusiyyətləri mütəmadi olaraq azalmaya doğru getsin.

Xolerik temperamenti tipinə malik olan şagirdlərdə məşq yolu ilə mütəmadi olaraq inkişaf etməyən tormozlayıcı prosesi inkişaf etdirməli, arzuolunmaz reaksiyaları və özünü-tormozlama bacarığı vərdis halına gətirməlidir. Onlarda davamlı olaraq düşünülmiş cavablar, yoldaşları və yaşlılarla münasibətə, davranışda zəifləməyə əl almaq kimi müsbət xüsusiyyətlər tərbiyə olunmalıdır. Bu zaman xolerik monoton və gərgin işləri xoşladığı da nəzərə alınmalıdır. Xolerik cəmiyyətlilik, enerjili və səliqliyi, məntiqli

təklifləri rəğbətləndirilməlidir. Tez-tez affekt vəziyyətdə düşdüynə görə, onunla qəti və yüksək tonda danışımaq məsləhət deyil, çünki, bu onun gərginliyinin daha da artmasına səbəb olaçaqdır (5, 408).

Melankolik temperamenti tipinə malik olan şagirdlərdə yumşaqliq, taktiki olaraq və incəliklə təsir göstərmək lazımdır. Həddən ziyadə ciddiyyət və tələblərin sət şəkildə artırlması işi yarırlığı aşağı salır və ya yandırır. Dərəcə cavabların verilməsi zamanı rahat şərait yaratmaq la tez-tez soruşmaq lazımdır. Bu zaman müəllim rəğbətləndirməsi, tərəfi və fəallaşdırması böyük rol oynayır. Ünsiyətlilik onları icimai işlərdə cəlb edərkən təcridən kollektivə yönəlməklə inkişaf etdirilir.

Müəllimin diqqətini fleqmatik temperamenti tipinə malik olan şagirdlər də cəlb etməlidirlər. Adətən, bu şagirdlərdə kifayət qədər diqqət yetirilmir, çünki onlar sakitdirlər, heç kimə mane olmur, oturaqdırlar, ona görə də elə bil ki, onları aparılan sosial işin obyektinə çevirməyə heç bir əsas yoxdur. Lakin fleqmatikdə fəaliyyətə qarşı laqeydlilik, həvəsizlik və süstlüyün baş verməməsi üçün onda çatışmayan yüksək hərəkətlilik, fəallıq və cəldlik kimi keyfiyyətləri inkişaf etdirmək lazımdır. Onları tək dərs zamanı müəyyən tempdə işləməyə vadar etmək deyil, eyni zamanda, yoldaşlarının və özünün nə etdiyinə emosional münasibət yaratmaq üçün fəallaşdırmaq vacibdir.

Sanqvinik temperamenti tipinə malik olan şagirdlərdə oturaqlıq, dayanıqlı maraqlar, hər hansı işə daha ciddi münasibət, tələməməklə, həvəslə, bəzən yaranan yüngül fikirlərdən qurtulmaq, işi axıradaq bitirmək və s. tərbiyə etmək lazımdır. Öz temperamenti idarə etmək və mənfəət təzahürlərini dəf edərkən müsbət xüsusiyyətlərinin möhkəmləndirilməsi üçün şagirdin özünü-tərbiyənin məntiqli üslubuna malik olması çox böyük rol oynayır (6, 275).

Fikrimizcə, yeniyyətlərinin təlim fəaliyyətlərində temperamenti tipinin yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması probleminin psixoloji təhlili, yeniyyətlərinin fərdi üslubunun dərk edilməsinə, temperamenti tipinə müsbət xüsusiyyətlərinin möhkəmləndirilməklə yanaşı, mənfəət xüsusiyyətlərinin idarə olunmasına yaxından bələd olmağa köməklik göstərmiş olar.

Problemin aktualığı təlimdə yeniyetmələrin temperament tipində yaş xüsusiyyətlərinin və fərdi üslubun nəzərə alınması istiqamətlərinin araşdırılıb seçilməsi ilə bağlıdır.

Problemin elmi yeniliyi təlimdə yeniyetmələrin temperament tipində yaş xüsusiyyətlərinin və fər-

di üslubun nəzərə alınmasının amilinə xüsusi diqqət yetirilməsindən ibarətdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, məqalədən elmi yaradıcılıq işində bu mövzu ilə maraqlananlar, eləcə də ali və orta ixtisas məktəblərinin tələbə və magistrləri istifadə edə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: Çınar-çap, 2002.
2. Həməzəyev M.Ə. Yaş və pədaqoji psixologiyanın əsasları. Bakı, 2010.
3. Kərimov Y.A. Müşahidə pədaqoji tədqiqat metodu kimi. Təhsil Problemləri İnstitutunun Elmi Əsərləri, 2006, №1
4. Небылицын В.Д. Темперамент // Психология индивидуальных различий. М: Изд-во МГУ, 1982, www.psychology.ru.
5. Мерлин В.С. Очерк теории темперамента. М: Наука и факты. 1964.
6. Батаршев А.В. Психология индивидуальных различий. М: ВЛАДОС, 2000.

E-mail: gulnare.alixanova@mail.ru

Rəyçilər: *psix.ü.elm.dok.prof.* Ə.T. Baxşəliyev
psix.ü.fəls.dok., dos. Q.N. Qəhrəmanova

Redaksiyaya daxil olub: 12.12.2018